

TRADYCJE SZKOLNICTWA GIMNAZJALNEGO NA ZIEMIACH POLSKICH

Maria Stinia

Uniwersytet Jagielloński

ABSTRACT

TRADITIONS OF LOWER SECONDARY SCHOOL EDUCATION IN THE POLISH TERRITORY

‘Gymnasium’ as a school type became popular in Europe since the early nineteenth century. It developed and operated on the Polish territory for over a hundred years in the educational system under the occupation. Adopted as a basic school model, the Prussian model existed with minor changes since 1932. The reform transformed ‘gymnasium’ from the elite eight-year preparation for university studies into a four-year school giving students the possibility for further training or high school. This type of school was closed by the communist regime in 1948. Junior high school system was restored in Poland in 1999 when it became a mandatory three-year universal stage of general education curriculum.

Key words: history of education, 19th and 20th centuries

Słowa kluczowe: historia oświaty, XIX i XX wiek

Pojawienie się w polskim systemie oświatowym od 1 września 1999 roku nowego typu szkoły, czyli trzyletnich gimnazjów, stanowiło nawiązanie do struktury oświatowej zlikwidowanej w roku 1948. Jednak historia tego rodzaju szkół ma znacznie głębsze korzenie. Sięgające starożytności tradycje samej nazwy powróciły wraz z nowożytnym humanizmem, ale wówczas nie oznaczała ona jeszcze określonej szkoły, lecz stosowano ją dość swobodnie w odniesieniu do różnych typów średnich placówek oświatowych. Funkcjonowały także wymiennie nazwy: kolegium czy liceum¹. Szkoły te nie posiadały jednoznacznie określonego programu nauczania i nie tworzyły spójnej podstawy wykształcenia². Nowoczesny typ gimnazjum jako szkoły ogóln-

¹ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, Warszawa 1996, s. 172.

² Pierwsze nowożytne dziesięcioletnie gimnazjum (Gymnase Protestant) powstało w 1538 roku z inicjatywy Jana Sturma w Strasburgu. Th. Ziegler, *Johann Sturm* [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 37, Leipzig 1894, s. 21–38.

kształcącej ukształtował się dopiero na początku XIX wieku, stając się na ponad sto lat wzorem szkoły średniej, w której edukacja kończyła się egzaminem maturalnym (po raz pierwszy wprowadzonym w Prusach w latach 1810–1812)³. Certyfikat maturalny dający uprawnienia do studiów wyższych stał się elementem wyróżniającym gimnazja jako instytucje elitarne. Ideał ówczesnej szkoły narodził się pod wpływem poglądów pedagogicznych neohumanistów, według których nadrzędnym celem było kształtowanie osobowości wychowanków o głębokiej kulturze osobistej. Fundament gimnazjalnej edukacji stanowiły języki klasyczne, budujące podstawę systemu wartości opartego na kulturze śródziemnomorskiej. W programach dominowała więc nauka łaciny i greki oraz lektura w tych językach. Zajęcia uzupełniane były nauczaniem historii (ze szczególnym zwróceniem uwagi na starożytność) oraz propedeutyką filozofii obejmującą elementy logiki i psychologii. Przedmioty matematyczno-fizyczne wówczas zaledwie dopełniały programy nauczania. W pierwszej połowie XIX wieku kontrolę nad szkolnictwem przejął aparat urzędniczy zburokratyzowanych struktur państwowych. Rządy, budując publiczny (państwowy) system oświaty, starały się wytworzyć pożądany model obywatela⁴. Krajem, który najszybciej wypracował model gimnazjum jako szkoły pozostającej pod takim ścisłym dozorem, były Prusy. Pod wpływem idealizmu Georga Wilhelma Hegla, który widział w państwie najwyższy czynnik mający fundamentalny wpływ na wychowanie poddanych, uznano, że urzędy administracji powinny kierować życiem szkoły w każdym jego wymiarze przez system drobiazgowych rozporządzeń, planów, przepisów, zaleceń i egzaminów. W rezultacie punkt ciężkości nauczania w gimnazjum został przesunięty w stronę ogólnego, encyklopedycznego wykształcenia, tak aby dać podstawę do swobodnego wyboru kierunku studiów. Zachowano dominację języków klasycznych jako kościec wykształcenia, natomiast zmieniły się cele ich nauczania – miały być środkiem do kształtowania sprawności umysłowych: zapamiętywania, kojarzenia. Ponadto wydłużono czas nauki (do ośmiu lat), zwiększono zakres kontroli nad uczniami, wprowadzając funkcję wychowawcy klasy (tzw. zawiadowcy), a także określono szczegółowe regulaminy zachowania uczniów w szkole i poza nią oraz umundurowano ich. Zakres kontroli państwa nad szkołą pogłębiony został przez powołanie inspektorów szkolnych. Kolejna fala przekształceń nastąpiła w drugiej połowie XIX wieku. Krytyka istniejącej do tego czasu sytuacji w szkolnictwie średnim stała się możliwa dzięki bardziej liberalnym systemom rządów i funkcjonowaniu monarchii konstytucyjnych, rozwojowi prasy oraz postępowi w naukach pedagogicznych i przyrodniczych. Celem była poprawa warunków pracy uczniów w szkołach przez redukcję programów nauczania. Powszechnie przyjęto zasadę stopni formalnych Johanna Friedricha Herbart i podporządkowano im rozkład materiału⁵. Zaczęto podważać także dominację filologii klasycznej i jej znaczenie dla rozwoju uczniów. Postęp społeczno-gospodarczy Europy, rozkwit nauki we wszystkich dziedzinach, a zwłaszcza jej oparcie na doświadczeniach i badaniach – wszystko to wymusiło korekty programów nauczania.

³ J. Bowen, *A History of Western Education*, vol. 3, London 1981, s. 322–323.

⁴ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 1054.

⁵ S. Kot, op.cit., s. 177.

W rezultacie pojawił się nowy typ szkoły – szkoła realna, która znalazła także swój odpowiednik gimnazjalny w postaci gimnazjum realnego.

Gimnazja w XIX wieku również na ziemiach polskich stały się najbardziej popularnym typem szkoły średniej. Ich rozwój i funkcjonowanie były pochodną warunków, w jakich działała wówczas oświata stanowiąca integralną część systemów edukacyjnych państw zaborczych. Przygotowując do studiów wyższych, kształtowała elity w poszczególnych zaborach. Pierwsze na ziemiach polskich gimnazjum oparte na ideałach neohumanizmu, z językiem greckim jako przedmiotem nauczania, otwarto w Poznaniu w roku 1804. Po kongresie wiedeńskim w Wielkim Księstwie Poznańskim zachowano prawa języka polskiego. Funkcjonujące wówczas prężnie gimnazjum poznańskie miało dziewięcioletni program nauczania. Poza nim powstały także gimnazja w Bydgoszczy, Krotoszynie, Lesznie, Trzemesznie i Wschowie. Po powstaniu listopadowym gimnazjum poznańskie podzielono na dwie szkoły: ewangelicką oraz katolicką (Marii Magdaleny). Do roku 1873 w zaborze pruskim działało trzynaście gimnazjów (dwa w Poznaniu, po jednym w Bydgoszczy, Międzyrzeczu, Krotoszynie, Trzemesznie, Ostrowie, Inowrocławiu, Lesznie, Śremie, Wągrowcu, Gnieźnie i Pile) oraz dwa protogimnazja (w Nakle i Rogoźnie). Stopniowym modyfikacjom podlegały programy nauczania. Istotne zmiany wprowadzono reformą z 1882 roku, której inicjatorem był Hermann Bonitz, zwolennik jednolitego gimnazjum uwzględniającego zarówno potrzeby humanistyki, jak i przedmiotów „realnych”. Uporządkowano wówczas strukturę tak zwanych wyższych (czyli średnich) szkół, wyodrębniając gimnazja, protogimnazja, gimnazja realne, protogimnazja realne, wyższe szkoły realne oraz tak zwane szkoły obywatelskie (były to szkoły miejskie przygotowujące do nauki w gimnazjum). W gimnazjach dodano cztery godziny matematyki i przyrody, trzy godziny historii i geografii oraz cztery godziny języka francuskiego. W kolejnych latach toczyły się spory pomiędzy zwolennikami wykształcenia humanistyczno-lingwistycznego a tymi, którzy preferowali wykształcenie realne. W roku 1892 wprowadzono zmiany w programach nauczania w gimnazjum, odchodząc od koncentracji nauczania wokół języków klasycznych, zmniejszając o 1/4 wymiar nauczania łaciny oraz o 1/7 greki. Więcej uwagi zwrócono na nauczanie języka niemieckiego (rozumianego jako ojczysty) oraz na historię nowożytną i najnowszą⁶. Rok ten można uznać za cezurę przekształcenia gimnazjum klasycznego w Prusach w szkołę ogólnokształcącą. Kolejne zmiany nastąpiły w roku 1900, kiedy to w sprawę zaangażował się cesarz Wilhelm II, wyraźnie określając kierunek oczekiwanych reform w nauczaniu, a sprowadzały się one do starorzymskiej zasady *non multa sed multum*. Podkreślił również konieczność zachowania łączności nauczania języków klasycznych z ogólną kulturą, która musiała być elementem ogólnego wykształcenia, a także zwrócenia szczególnej uwagi na nauczanie języków nowożytnych, które na poziomie edukacji gimnazjalnej powinny były dać nie tylko biegłość w mowie i piśmie, ale przede wszystkim możliwość korzystania z obcojęzycznej literatury. W rezultacie podniesiono liczbę godzin łaciny o sześć, a języka

⁶ S. Truchim, *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. 2: 1862–1915, Wrocław 1958, s. 44.

francuskiego o jedną godzinę. Ostatecznie program gimnazjów z 1900 roku przewidywał w całym dziewięcioletnim cyklu nauczania następujący tygodniowy wymiar godzin: 26 języka niemieckiego, 68 łaciny, 36 greki, 20 francuskiego, 17 historii, 9 geografii, 34 matematyki, 18 przyrody, 4 kaligrafii, 8 rysunków oraz 19 religii. Język polski w tymże roku usunięto spośród przedmiotów egzaminu maturalnego. Stał się on jedynie przedmiotem nadobowiązkowym w wymiarze 2 godzin tygodniowo. Gimnazjum dawało prawo wyboru dowolnego kierunku studiów.

Po kongresie wiedeńskim na obszarze Królestwa Polskiego funkcje szkół przygotowujących do studiów pełniły szkoły wojewódzkie – sześcioklasowe o siedmioletnim czasie nauczania (dwa lata trwała 6 klasa). W roku 1816 wprowadzono w nich egzamin maturalny⁷. Cztery lata później przepisy uzupełniono, wprowadzając obowiązek prowadzenia dzienników klasowych oraz sporządzania rocznych raportów o uczniach i nauczycielach. Szkoły wojewódzkie znajdowały się wówczas w: Kaliszu, Kielcach, Lublinie, Łomży, Łukowie, Pułtusku, Radomiu i Warszawie⁸. Do roku 1830 powstały jeszcze w Lesznie, Pińczowie, Piotrkowie, Szczebrzeszynie, Płocku i Sejnach. Powstanie listopadowe i zmiany polityczne, jakie po nim nastąpiły w Królestwie Polskim, spowodowały unifikację systemu szkolnego z rosyjskim. Ustawa z 1833 roku wprowadzała nazwę gimnazjum dla pełnych szkół średnich Królestwa Polskiego⁹. Zdecydowano, by w każdym województwie działało jedno gimnazjum (z wyjątkiem Warszawy, gdzie mogło być ich więcej). Wprowadzono nauczycieli przedmiotowych oraz ośmioletni cykl nauczania. Nauka w klasach I–IV była skorelowana z planem nauczania w szkołach obwodowych, a klasa V miała służyć wyrównaniu różnic przez uczniów przechodzących z tych szkół do gimnazjów. Klasy VI–VIII zróżnicowano i wyodrębniono w nich dwa typy (oddziały): filologiczny i techniczny. W oddziale filologicznym nauczano religii i nauki moralnej, logiki, języka polskiego, rosyjskiego, łaciny, greki, francuskiego lub niemieckiego, matematyki, historii i statystyki. W dziale technicznym dominowały nauki matematyczne, techniczne, przyrodnicze i elementy prawa oraz praktycznej nauki buchalterii, gospodarstwa wiejskiego i geodezji¹⁰. Nowe przepisy nakazały także zniesienie i przemianowanie na rządowe wszystkich szkół prowadzonych przez zgromadzenia zakonne (prowadzili je wówczas pijarzy, bernardyni, dominikanie, benedyktyni, reformaci, mansonjarze i bartolomici). W wyniku reformy powstało dziewięć gimnazjów rządowych¹¹. Szybko zyskały zwolenników i liczba uczącej się w nich młodzieży już po sześciu latach funkcjonowania podwoiła się¹². W 1840 roku znowe-

⁷ S.I. Moździeń, *Historia wychowania 1795–1918*, Kielce 2000, s. 163.

⁸ *Ibidem*, s. 160.

⁹ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. 3, Warszawa 1868, s. 127.

¹⁰ K. Poznański, *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, t. 1: *Przebudowa systemu szkolnictwa i wychowania w Królestwie Polskim w latach 1831–1839*, Warszawa 2001, s. 72–73.

¹¹ Gimnazja rządowe powstały wówczas w Łomży, Piotrkowie, Kielcach, Lublinie, Radomiu, Płocku, Łukowie oraz dwa w Warszawie. (*Ibidem*, s. 88).

¹² *Ibidem*, s. 99.

lizowano przepisy szkolne, w myśl których gimnazja w Królestwie Polskim stały się szkołami siedmioklasowymi, zlikwidowano także podział na dwa typy kształcenia. Celem gimnazjum stało się wykształcenie ogólne oraz przygotowanie do studiów wyższych. Przedmiotami obowiązkowymi były języki: polski, rosyjski, niemiecki, francuski, greka, łacina, a także: logika, matematyka, geografia i statystyka, historia, fizyka, kaligrafia i rysunki oraz ćwiczenia gimnastyczne¹³. Ogólna liczba godzin nauki tygodniowo wynosiła 36. Nie zachowano już drożności pomiędzy szkołą obwodową a gimnazjum. Nauczanie o bardziej technicznym kierunku przekazano nowemu typowi szkół – gimnazjum realnemu¹⁴. Reforma z roku 1840 podporządkowała także szkolnictwo w Królestwie Ministerstwu Oświaty w Petersburgu. Do roku 1849 na obszarze Królestwa Polskiego pozostało dziewięć gimnazjów filologicznych oraz jedno realne. Kolejne reformy przeprowadzone w latach pięćdziesiątych XIX wieku przyniosły powrót do ośmioletniego gimnazjum oraz przywrócenie w starszych klasach dwukierunkowości kształcenia historyczno-filologicznego oraz matematyczno-fizycznego¹⁵. Zmiana sytuacji politycznej po wojnie krymskiej stworzyła dla szkolnictwa Królestwa możliwość reorganizacji według własnych koncepcji. W roku 1862 car zatwierdził *Ustawę o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim*, tak zwaną reformę Wielopolskiego. Ustawa przywróciła prawa języka polskiego, zachowując język rosyjski jako przedmiot nauki w szkołach, oraz znosiła ograniczenia w dostępie do szkół wyższych. Przywrócono ogólnokształcący charakter gimnazjów oraz siedmioletni czas nauki. Zreformowane szkoły intensywnie wsparli kadrowo nauczyciele z Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Wzrosła liczba placówek. Do roku 1864 działało w Królestwie 13 gimnazjów męskich oraz sześć żeńskich. Klęska powstania styczniowego spowodowała zmiany w języku wykładowym gimnazjów, które stopniowo rusyfikowano. Organizacyjnie struktura gimnazjów przetrwała do roku 1872 (według zasad określonych reformą Wielopolskiego). W tym roku weszła w życie siódma (od 1833) reforma szkół średnich. System oświatowy zunifikowano, wprowadzając gimnazja i protogimnazja. Szkoła nabrała wyraźnie klasycznego charakteru. Podstawą stało się nauczanie łaciny (49 godzin tygodniowo w całym cyklu nauki) i greki (36 godzin) – w Galicji było to odpowiednio: 50 i 28. Przedmiotami nauczania były ponadto: rosyjski, łacina, greka, matematyka, religia, niemiecki, historia, geografia, fizyka i kosmografia. Język polski stał się przedmiotem nadobowiązkowym, wyłącznie dla katolików, a poza tym wykładany był po rosyjsku. Sytuacja w szkolnictwie średnim zmieniła się dopiero po roku 1905, kiedy to w wyniku wydarzeń rewolucyjnych władze rosyjskie zdecydowały się na pewne ustępstwa. Zezwolono między innymi na powstawanie szkół prywatnych z polskim językiem wykładowym. Spowodowało to gwałtowny ich wzrost. W roku 1913 istniało ich już 247¹⁶. Szkół państwowych i szkół z prawami publicznymi było w tym czasie 93. Brak takich praw utrudniał dostęp do rosyjskich uniwersytetów, ale nie zamykał drogi do studiów na

¹³ Ibidem, s. 115.

¹⁴ J. Miąso, *Szkoły realne w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (Warszawa) 6, 1963, s. 93–123.

¹⁵ S.I. Możdżeń, *Historia wychowania*, s. 204.

¹⁶ Ibidem, s. 268.

uniwersytetach galicyjskich. Opracowały one listę szkół prywatnych z Królestwa, których ukończenie pozwalało na podjęcie studiów. Szkoły rządowe w Królestwie bojkotowano, a liczba uczących się w nich stale spadała.

Gimnazja dynamicznie upowszechniły się także w Galicji, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku. Po bardzo trudnym okresie w pierwszej połowie wieku wraz z polonizacją sytuacja diametralnie się zmieniła. Państwowe gimnazja otwierano praktycznie w każdym większym ośrodku miejskim, a w mniejszych powstawały placówki prywatne. Stały się drogą emancypacji poszczególnych grup społecznych, zwłaszcza ludności żydowskiej oraz chłopskiej. Nie udało się natomiast otworzyć państwowych placówek dla dziewcząt, które od roku 1894/1895 mogły wstępować na austriackie uniwersytety. Uzupełniały tę lukę placówki prywatne, które stosunkowo szybko uzyskiwały prawa szkół publicznych. Liczba gimnazjów w Galicji wzrosła z 19 w roku szkolnym 1867/1868 do 128 w 1913/1914, z tego 72 placówki były gimnazjami prywatnymi¹⁷. Podstawowym zadaniem ówczesnego gimnazjum galicyjskiego było danie ogólnego wykształcenia oraz przygotowanie absolwentów do studiów wyższych¹⁸. Nacisk kładziono na nauczanie języków i literatury klasycznej, której wzorce osobowe miały wspomóc osiągnięcie celów wychowawczych. W 1908 roku pod wpływem krytyki istniejącego systemu zdecydowano się na otwarcie gimnazjów realnych, w których zniesiono nauczanie greki na rzecz języków nowożytnych. Gimnazja w Galicji były szkołami ośmioklasowymi, do których wstępowano w wieku od dziesięciu lat. Wyodrębniano w nim dwa etapy: gimnazjum niższe (klasy I–IV) oraz wyższe (klasy V–VIII). Niższe było etapem przygotowawczym, wprowadzającym ucznia do wyższego poziomu nauczania. Każdy przedmiot stanowił na tym poziomie określoną zamkniętą całość, doprowadzoną w czwartej klasie do końca. Etapy różniły się wymaganiami, a nauka miała w takim stopniu praktyczny charakter, by dawać możliwość jej kontynuowania w szkole realnej czy instytutach technicznych. Gimnazjum wyższe nastawione było wyraźnie na przygotowanie do studiów wyższych. Przedmiotami obowiązkowymi były: religia, łacina, greka, język kraju rodzinnego, niemiecki, geografia, historia, matematyka, historia naturalna, fizyka i propedeutyka filozofii. Do przedmiotów nadobowiązkowych należały: historia kraju rodzinnego, kaligrafia, rysunki, śpiew i gimnastyka. Tygodniowa liczba godzin oscylowała pomiędzy 22 a 26. Pierwszeństwo miały przedmioty obowiązkowe, zawsze były przed nadobowiązkowymi, a nauka religii musiała być na pierwszej lub ostatniej lekcji. Nauczanie odbywało się początkowo w dwóch fazach – przed i po południu. Od roku 1892 wprowadzono nauczanie w jednym bloku, wyłącznie przed południem, począwszy od godziny ósmej rano. Lekcje trwały 50–55 minut¹⁹. Podobnie jak w pozostałych zaborach gimnazjum galicyjskie ulegało przemianom programowym. Wprowadzone „Zarysem Organizacyjnym” główne założenia obowiązywa-

¹⁷ M. Stinia, *Rola społeczeństwa galicyjskiego jako organizatora średniego szkolnictwa prywatnego w okresie autonomii* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 134.

¹⁸ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich von Ministerium des Kultus und Unterricht*, Wien 1849.

¹⁹ S.I. Możdżeń, *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884–1914*, Kielce 1989, s. 48.

ły z niewielkimi zmianami do końca okresu autonomicznego. Dokonywano jednak zmian liczby godzin poszczególnych przedmiotów. Do chwili polonizacji szkolnictwa w gimnazjum wyższym w nauczaniu obowiązywał język niemiecki. Powołanie Rady Szkolnej Krajowej i wejście w życie ustawy o języku wykładowym zmieniło siatkę godzin. Wprowadzono język polski lub ruski (ukraiński) oraz zwiększono wymiar godzin języka niemieckiego i łaciny, w rezultacie tygodniowa liczba godzin wzrosła o 17. Pierwszą znaczącą reformę przeprowadził minister wyznań i oświaty Paul Gautsch w roku 1884, kiedy to zmieniono programy obowiązujące w gimnazjach, zmodernizowano egzaminy maturalne oraz wymagania kwalifikacyjne wobec nauczycieli. Odciążono wówczas przeładowane programy nauczania oraz zwrócono uwagę na kwestię wychowania fizycznego. Reforma objęła treści i metody nauczania, nie zmieniała natomiast zasadniczo wymiaru godzin. W roku 1909 wprowadzono ostatecznie w Monarchii przekształcenia w systemie funkcjonowania gimnazjów, wymuszone przez postęp w pedagogice, psychologii i ogólny rozwój nauki. Objęły one programy nauczania, cele, treści, siatkę godzin oraz rodzaje przedmiotów obowiązkowych i nadobowiązkowych²⁰. Zwiększono wymiar przedmiotów matematyczno-przyrodniczych (między innymi wyodrębniono fizykę), nadano im bardziej praktyczny kontekst, zwiększono nacisk na nauczanie języków nowożytnych, a do zajęć obowiązkowych włączono rysunek odręczny, kaligrafię i gimnastykę. Za zajęcia obowiązkowe uznano także w klasie I i VII „dzieje kraju rodzinnego”, czyli historię Polski, a w roku 1913 wprowadzono nową siatkę godzin nauczania języka polskiego.

Po odzyskaniu niepodległości ośmioletnie gimnazjum nadal pełniło funkcję szkoły średniej, której cele regulowały przepisy z 1919 roku²¹. Tradycyjny podział na gimnazjum niższe i wyższe (4+4) zastąpiono podziałem (3+5). Kwestia organizacji szkolnictwa była jedną z ważniejszych dyskusji oświatowych, jakie toczyły się w latach dwudziestych. Projekty reform wtedy opracowanych nie weszły w życie z powodu zmian politycznych. W roku 1926 rząd Kazimierza Bartla powołał komisję, której celem było opracowanie nowego systemu szkolnictwa w Polsce. Przygotowano wówczas kilka projektów, które poddano powszechnej dyskusji. Autorem jednej z koncepcji był Janusz Jędrzejewicz, który w 1931 roku objął tekę ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego po zmarłym Sławomirze Czerwińskim²². Dotychczasowe gimnazja, nastawione na kształcenie elit, ze względu na zbyt dużą liczbę uczniów nie spełniały już swojej funkcji²³. W marcu 1932 roku wprowadzono zasadnicze zmiany w całym polskim systemie oświatowym. Zlikwidowano gimnazja ośmioletnie, a naukę gimnazjalną podzielono na dwa okresy. Pierwszy miał odpowiadać postulatowi upowszechnienia wykształcenia średniego jako podbudowy do zdobywania zawodu, drugi zaś – przygotowywać do studiów. Pomimo pierwotnych propozycji, by przyjąć dla nich nazwę odpowiednio: liceum i gimnazjum, zdecydowano

²⁰ M. Stinia, *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2004, s. 134–135.

²¹ *Program naukowy szkoły średniej*, Warszawa 1919.

²² J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001, s. 57.

²³ *Ibidem*, s. 123.

wano się na odwrotny porządek – czteroletnie gimnazjum i dwuletnie liceum. Skrócono tym samym czas nauki w szkole średniej o dwa lata (a w gimnazjum o połowę). Celem nauczania gimnazjalnego stało się przygotowanie do pełnienia takich funkcji w życiu społecznym, które wymagały wykształcenie średniego, oraz przysposobienie do dalszej nauki w liceum. Duży nacisk kładziono na aktualne potrzeby państwa. Zachowano obowiązkową naukę języka łacińskiego²⁴. Gimnazja koedukacyjne były dopuszczone tylko w miejscowościach, w których nie było żeńskiej szkoły średniej (jako klasy równoległe). Czas nauki wynosił od 30 do 32 godzin tygodniowo. Gimnazjum oparto na sześciolletniej szkole powszechnej, a wiek uczniów określono na 12 do 16 lat. Przyjęcie odbywało się na podstawie egzaminu. Obejmował on język polski z elementami historii, arytmetykę z elementami geometrii, geografiją z elementami przyrody, uwzględniano również wyniki uzyskane na świadectwie szóstej klasy szkoły powszechnej. W gimnazjum nie przewidziano egzaminu końcowego (z wyjątkiem absolwentów gimnazjów prywatnych bez praw publicznych). Ukończenie gimnazjum często określano jako uzyskanie tak zwanej małej matury. W trakcie czteroletniej nauki przedmiotami obowiązkowymi były: religia, język polski, język łaciński, język obcy nowożytny, historia, geografia, przyroda, fizyka, chemia, matematyka, zajęcia praktyczne oraz wychowanie fizyczne²⁵. Wprowadzono także przedmioty nadobowiązkowe: drugi język nowożytny, rysunki i śpiew. Uczeń wybierał jeden z nich, wyjątkowo dwa. Dużo miejsca poświęcano sprawom wychowania, które było polem wielu działań nauczycielskich, a zasady wychowania wpajane były również przez odpowiednio sformułowany zakres obowiązków uczniowskich, do których należały między innymi: dbałość o rozwój umysłowy i fizyczny, szacunek dla starszych, pomoc słabszym, rzetelność, uczciwość oraz odpowiedzialność za słowa i czyny²⁶. Nie było klas profilowanych. Naukę w czteroletnim gimnazjum zaczęto prowadzić od roku szkolnego 1933/1934, a nowe liceum rozpoczęło działalność od roku szkolnego 1937/1938. W opinii wielu nauczycieli pierwsi kandydaci do gimnazjów nie byli odpowiednio przygotowani, aby podejmować zadania stojące przed szkołą średnią. Równocześnie zwiększona liczba chętnych wymusiła zgodę władz na otwieranie nowych prywatnych placówek oraz tworzenie klas równoległych w szkołach już istniejących, co również niekorzystnie wpływało na poziom nauki. Liczba gimnazjów prywatnych przewyższyła w roku szkolnym 1936/1937 liczbę szkół państwowych. Reforma została przyjęta krytycznie przez środowiska opozycyjne wobec sanacji. Ugrupowania lewicowe krytykowały zwiększenie liczby progów selekcyjnych, a środowiska prawicowe za błąd uznawały likwidację tradycyjnego ośmioletniego gimnazjum, dającego podstawę solidnego wykształcenia na poziomie średnim.

²⁴ Gimnazjum bez łaciny mogło powstać w danej miejscowości jako drugie.

²⁵ Wydany w roku 1934 program przewidywał osiem godzin nauki religii w cyklu, 16,5 godz. języka polskiego, 14,5 łaciny, 17 godzin języka nowożytnego, 10,5 godz. historii, 8,5 geografii, 8 biologii, 8 fizyki i chemii, 15 matematyki, 8 zajęć praktycznych oraz 8 wychowania fizycznego. *Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy)*, Lwów 1934.

²⁶ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1933, nr 13, poz. 184, s. 563.

Wojna spowodowała likwidację szkolnictwa średniego na terenach okupowanych przez Niemców, a na obszarach okupacji radzieckiej podporządkowanie wzorcom komunistycznym i rusyfikację. Zorganizowanie tajnego nauczania pozwoliło na zachowanie ciągłości kulturowej, ale nie zapewniło powszechności nauczania. Zmiana sytuacji politycznej w 1944 roku spowodowała, że władze komunistyczne rozpoczęły natychmiast prace przygotowawcze do wprowadzenia nowej struktury szkolnictwa²⁷. Już we wrześniu 1944 roku wydano pierwsze wytyczne dotyczące zmian programowych na terenach Polski Lubelskiej w zakresie nauczania języka polskiego, geografii i historii. Pracą nad tymi zmianami kierował krytyk reformy jędrzejewiczowskiej – Marian Falski. Punkt wyjścia stanowiły założenia o konieczności likwidacji progów selekcyjnych na poszczególnych etapach nauczania, potrzeba utworzenia ośmioletniej szkoły powszechnej oraz wprowadzenie obowiązku szkolnego do 18 roku życia. Podstawą prawną zmian w organizacji szkolnictwa stał się dekret z 23 listopada 1945 roku²⁸. Unieważniał on artykuły 11 i 12 ustawy z 11 marca 1932 roku i otwierał drogę do zmian w szkolnictwie podstawowym oraz średnim, znosił trzy stopnie organizacyjne szkolnictwa powszechnego i upoważnił ministra do wprowadzania kursów, a także tworzenia szkół nieprzewidzianych ustawą²⁹. Zezwolono, by w gimnazjach powstały klasy wstępne, umożliwiające rozpoczęcie nauki w szkole uczniom nieposiadających świadectwa ukończenia szkoły podstawowej. W sierpniu 1945 roku działało 608 szkół średnich, czyli gimnazjów i liceów (w tym 270 szkół pełnych oraz 338 samych gimnazjów)³⁰. Zachowano nadal czteroletnie gimnazja i dwuletnie licea. Zorganizowano też przyśpieszony tok nauczania w szkolnictwie średnim, który umożliwiał przejście trzyletniego cyklu nauczania w zakresie gimnazjum i liceum. Od roku 1947/1948 wprowadzono nowe programy nauczania, zwiększono o trzy tygodniową liczbę godzin w szkole powszechnej, a w szkołach średnich podniesiono rangę przedmiotów przyrodniczych. Odbyło się to kosztem łaciny, którą przesunięto na wyższe lata nauczania, a następnie uczyniono z tego przedmiotu *de facto* zajęcia fakultatywne (wobec wprowadzenia języka rosyjskiego jako obowiązkowego). W 1947 roku wprowadzono także we wszystkich typach szkół przedmiot ściśle ideologiczny – „naukę o Polsce i świecie współczesnym” (w szkołach powszechnych) oraz „zagadnienia społeczno-wychowawcze” (w szkołach średnich), w wymiarze jednej godziny tygodniowo. Zdecydowano także, iż szkoły prywatne nie mogą być szkołami jedenastoletnimi, a jedynie dopuszczono istnienie prywatnych liceów w tych miejscowościach, w których nie można było zapewnić wszystkim uczniom dostępu do nich³¹. Przystąpiono też do szybkiego upublicznienia większości prywatnych placówek.

Założenia tak zwanej jednolitości strukturalnej szkolnictwa spowodowały, że w maju 1947 roku zapadła decyzja, iż szkoła podstawowa pozostanie siedmioletnia,

²⁷ S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Wrocław 1974, s. 44.

²⁸ Dekret z dnia 23 listopada 1945 roku o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym. (Dziennik Ustaw [dalej: Dz.U.] RP 1946, nr 2, poz. 9).

²⁹ S. Mauersberg, op.cit., s. 104.

³⁰ Ibidem, s. 105.

³¹ Ibidem, s. 217.

a od 1 września 1948 roku gimnazjum będzie zlikwidowane i połączone z liceum jako jedna szkoła – czteroletnie liceum. Stworzona w ten sposób jedenastoletnia struktura wzorowana była na radzieckim systemie oświatowym. O przyjęciu do liceum decydowały specjalne komisje, które przy naborze uwzględniały pochodzenie społeczne młodzieży. Zmiany organizacyjne wprowadziły nową strukturę szkolnictwa polskiego, która przetrwała do roku szkolnego 1960/1961. Równocześnie rozpoczęto ofensywę ideologiczną na rzecz wprowadzanego ustroju. Dokonano rewizji podręczników, na które w większości składały się przerobione przedwojenne pozycje. Przy egzaminach dojrzałości wprowadzono delegatów społecznych z prawem weta wobec postanowień komisji³².

W roku 1961 uchwalono ustawę „o rozwoju systemu oświaty i wychowania”, w której szkołę siedmioletnią zastąpiono ośmioletnią szkołą podstawową³³. Uruchomienie klas ósmych nastąpiło we wrześniu 1966 roku. Podstawowym zadaniem tego etapu kształcenia stało się nasycaenie nauczania ideologią socjalizmu³⁴. Wprowadzono wówczas nowy przedmiot „wychowanie obywatelskie” (od roku 1965). Na poziomie szkoły średniej od 1967 roku rozpoczęto naukę w czteroletnim liceum ogólnokształcącym (LO). Koncentrowano się w nim na kształtowaniu moralności oraz budzeniu przekonania o wyższości socjalizmu nad kapitalizmem. Kładziono nacisk na kształcenie politechniczne, wprowadzając je na także na tak zwanych zajęciach praktyczno-technicznych. W treściach nauczania dominowała propaganda. Również w LO wprowadzono „wychowanie obywatelskie”. Przedmiot ten występował pod różnymi nazwami: nauka obywatelska, nauka o społeczeństwie, nauka o konstytucji, wiadomości o Polsce i świecie współczesnym. Początkowo nie przygotowano do niego podręcznika, a środkami dydaktycznymi miały być materiały prasowe, radiowe i telewizyjne oraz publikacje wydawane w ramach Biblioteki Wychowania Obywatelskiego³⁵. W latach siedemdziesiątych rozpoczęto realizację kolejnej reformy strukturalnej szkolnictwa, próbując upowszechnić kształcenie na poziomie średnim według radzieckiego modelu dziesięcioletki, ale ostatecznie wycofano się z niego na początku 1982 roku.

Gimnazja w polskim systemie oświaty pojawiły się ponownie dopiero po przełomie ustrojowym 1989 roku i poprzedzone były blisko dziesięcioletnim okresem przygotowawczym (od stycznia 1991 roku). Rozpoczęcie prac nad reformą wynikało z ogólniej akceptowanej konieczności przeprowadzenia zmian w oświacie. Ich koncepcję opracował Stanisław Sławiński. Przeprowadzono demonopolizację państwa w dziedzinie oświatowej, umożliwiając zakładanie i prowadzenie szkół wszystkim zainteresowanym taką działalnością³⁶. Do roku 1995 wypracowano podstawy nowego systemu edukacji (i to wbrew pedagogice akademickiej, która stanęła w opo-

³² Ibidem, s. 188.

³³ Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku, o rozwoju systemu oświaty i wychowania. (Dz.U. PRL 1961, nr 32, poz. 160).

³⁴ S. MękarSKI, *Reforma szkolnictwa w Polsce Ludowej*, Londyn 1967, s. 3.

³⁵ Ibidem, s. 9.

³⁶ S. Sławiński, *Reforma szkolna w III Rzeczpospolitej*, Warszawa 1996, s. 49.

zycji do proponowanych zmian)³⁷. Od 1 września 1999 roku dokonano zasadniczej zmiany organizacyjnej, wprowadzając sześciolletnią szkołę podstawową, trzyletnie gimnazjum i trzyletnie liceum ogólnokształcące³⁸. Wówczas to uczniowie klas I–VI dotychczasowych szkół ośmioletnich zmienili się w uczniów szkoły podstawowej sześciolletniej. Siódmoklasiści zostali uczniami pierwszej klasy gimnazjum (rok szkolny 1999/2000 był ostatnim rokiem istnienia klas VIII w szkołach podstawowych). Gimnazjum stało się drugim obowiązkowym etapem nauczania, przeznaczonym dla młodzieży w wieku 13–16 lat. Jednocześnie na zakończenie każdego etapu nauczania wprowadzono obowiązkowe egzaminy zewnętrzne. Ich organizatorem była Centralna Komisja Egzaminacyjna. Na poziomie gimnazjalnym egzamin składał się z dwóch części: humanistycznej (łączącej wiadomości i umiejętności z języka polskiego, historii oraz wiedzy o społeczeństwie) oraz matematyczno-przyrodniczej (z matematyki, fizyki, biologii, chemii i geografii). Od roku szkolnego 2008/2009 uczniowie zdają również egzamin z języka obcego nowożytnego. Wyznaczono cele nauczania dla poszczególnych etapów oraz opracowano podstawy programowe. Ogólna liczba godzin lekcyjnych dla poszczególnych klas gimnazjum wynosiła 28. Gimnazjum jako trzeci etap edukacyjny miało:

wprowadzać ucznia w świat nauki przez poznanie języka, pojęć, twierdzeń i metod właściwych dla wybranych dyscyplin naukowych na poziomie umożliwiającym dalsze kształcenie, rozbudzać i rozwijać indywidualne zainteresowania ucznia, wprowadzać ucznia w świat kultury i sztuki, rozwijać umiejętności społeczne ucznia przez zdobywanie prawidłowych doświadczeń we współzyciu i współdziałaniu w grupie rówieśniczej³⁹.

Kolejne zmiany, zapowiedziane w roku 2007 przez minister oświaty Katarzynę Hall, zostały wprowadzone w życie w latach 2009–2012. We wrześniu 2009 roku uczniowie klas pierwszych szkół podstawowych i gimnazjalnych zaczęli naukę zgodnie z nową podstawą programową. Ustawa z roku 2012 ujednoliciła w nauczaniu etap trzeci (gimnazjalny) i czwarty (ponadgimnazjalny) przez utworzenie wspólnych celów edukacyjnych polegających na przyswojeniu przez uczniów określonego zasobu wiadomości o faktach oraz zasad, teorii i praktyki; umiejętności ich praktycznego wykorzystania, a także kształtowaniu u uczniów postaw umożliwiających funkcjonowanie we współczesnym świecie. W wypadku gimnazjum zwiększono o sześć tygodniową liczbę godzin obowiązkowych zajęć edukacyjnych i zmniejszono z sześciu do trzech liczbę dotychczasowych godzin do dyspozycji dyrektora. Nowymi obowiązkowymi zajęciami stały się: drugi język obcy nowożytny oraz edukacja dla bezpieczeństwa. Tygodniowy wymiar godzin wszystkich zajęć edukacyjnych nie może przekroczyć 33. Równocześnie określono minimalny wymiar godzin zajęć edukacyjnych i zajęć z wychowawcą⁴⁰. Wynosi on w trzyletnim okresie: język polski

³⁷ Ibidem, s. 66, 68.

³⁸ Ustawa z dnia 8 stycznia 1999 r. (Dz.U. 1999, nr 12, poz. 96).

³⁹ Rozporządzenie Ministra Edukacji i Sportu z dnia 26 lutego 2002 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. (Dz.U. 2002, nr 51, poz. 458).

⁴⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 roku w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych. (Dz.U. 2012, poz. 204).

– 450 godzin, dwa języki obce nowożytne – 450 godzin (mogą one być dowolnie rozdzielone pomiędzy zajęcia z tych języków)⁴¹, muzyka – 30 godzin, plastyka – 30 godzin, historia – 190 godzin, wiedza o społeczeństwie – 65 godzin, geografia – 130 godzin, biologia – 130 godzin, chemia – 130 godzin, fizyka – 130 godzin, matematyka – 385 godzin, informatyka – 65 godzin, wychowanie fizyczne – 385 godzin, edukacja dla bezpieczeństwa – 30 godzin, zajęcia artystyczne – 65 godzin, zajęcia techniczne – 65 godzin, a w gimnazjum specjalnym 220 godzin, zajęcia z wychowawcą – 95 godzin.

Od roku szkolnego 2011/2012 obowiązuje także nowa formuła egzaminu gimnazjalnego. Ma on sprawdzać opanowanie przez uczniów wiadomości i umiejętności określonych w wymaganiach zawartych w *Podstawie programowej kształcenia ogólnego*. Egzamin nadal składa się z części humanistycznej, matematyczno-przyrodniczej oraz sprawdzianu z języka obcego nowożytnego, ale każda część ma inną strukturę – wyodrębniono w niej poszczególne przedmioty. Zasadniczą zmianą od 2012 roku było wprowadzenie czteroletniego cyklu kształcenia ogólnego (3 lata gimnazjum + 1 rok szkoły średniej) przy zachowaniu dotychczasowej struktury organizacyjnej (3 lata gimnazjum + 3 lata szkoły ponadgimnazjalnej). Oznacza to wydłużenie kursu gimnazjum o rok i pozostawienie dwuletniego cyklu przygotowania do egzaminu dojrzałości. Mimo przytaczanych przez twórców reformy argumentów na rzecz takiego rozwiązania, budzi ono kontrowersje. W części dotyczy to samej formuły kształcenia gimnazjalnego jako wyraźnie określonego typu szkoły i etapu edukacyjnego. Dopiero przyszłość przyniesie odpowiedź, czy realizacja tej koncepcji przyniesie pozytywne rezultaty.

BIBLIOGRAFIA

- Kot S., *Historia wychowania*, t. 2, Warszawa 1996.
- Mauersberg S., *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Wrocław 1974.
- Mękowski S., *Reforma szkolnictwa w Polsce Ludowej*, Londyn 1967.
- Miąso J., *Szkoły realne w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (Warszawa) 6, 1963, s. 93–123.
- Możdżeń S.I., *Historia wychowania 1795–1918*, Kielce 2000.
- Możdżeń S.I., *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884–1914*, Kielce 1989.
- Poznański K., *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, t. 1: *Przebudowa systemu szkolnictwa i wychowania w Królestwie Polskim w latach 1831–1839*, Warszawa 2001.
- Sadowska J., *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.

⁴¹ W gimnazjach specjalnych i oddziałach specjalnych dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim przewidziano naukę jednego języka obcego nowożytnego w wymiarze 290 godzin. Na naukę języka obcego nowożytnego natomiast, będącego drugim językiem nauczania w szkołach i oddziałach dwujęzycznych, przyznano dodatkowo 190 godzin.

Sławiński S., *Reforma szkolna w III Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.

Stinia M., *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2004.

Stinia M., *Rola społeczeństwa galicyjskiego jako organizatora średniego szkolnictwa prywatnego w okresie autonomii* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 133–144.

Truchim S., *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. 2: 1862–1915, Wrocław 1968.

Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, t. 3, Warszawa 1868.

Ziegler Th., *Johann Sturm* [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 37, Leipzig 1894, s. 21–38.

